देववाणी-प्रवेशिका

(नवीन शिक्षा-प्रणाली के अनुसार)

लेखक

श्री पद्मानन्द शास्त्री एम०ए०

(हिन्दी एवं संस्कृत) हिंदी प्रभाकर

प्रोफ़ेसर, डूंगर कॉलेज, बीकानेर

बीकानेर

नवयुग-ग्रन्थ-कुटीर,

निवेदन

मैं कई वर्षों से इस बात का अनुभव कर रहा था कि प्रारंभिक श्रेणी के संस्कृत छात्रों के लिये अभी तक कोई ऐसी सरल पुस्तक नहीं है जिसको विद्यार्थी प्रारंभ करते समय कठिन न समझ कर प्रेमपूर्वक पढ़ सकें। इस श्रेणी के पाठ्य-क्रम में पच्चीस तीस वर्षों से एक ही पुस्तक चली आ रही है। उसके तीन चार पाठ तो सरल हैं, पर कुछ आगे बढ़ते ही अत्यन्त कठिन एवं नीरस हैं। इसके अतिरिक्त उस प्रथम पुस्तक का द्वितीय पुस्तक के शब्द एवं वाक्य-विन्यास से कोई विशिष्ट सम्बन्ध नहीं। संस्कृत को एक तो कठिन भाषा कह कर लोग यों ही बदनाम करते हैं, दूसरे किसी सरल एवं उपयोगी पुस्तक का अभाव तो इसके लिए और भी हानिकारक है। मैंने अपने दीर्घ-काल के अनुभव तथा पन्द्रह बीस अन्य संस्कृत की प्रचलित पुस्तकों को सामने रख कर इस पुस्तक का निर्माण किया है। इसके गुण-दोषों का विवेचन मैं गुणग्राही विवेकी अध्यापकों एवं योग्य छात्रों पर ही छोड़ता हूँ।

वर्तमान अन्य पुस्तकों से इस की यह विशेषता है कि इसमें संज्ञा शब्दों की वे ही विभक्तियाँ एक दूसरी के साथ रखी गयी हैं जो आपस में मिलती जुलती हैं। जैसे प्रथमा, सम्बोधन और द्वितीया एक स्थान पर, तृतीया, चतुर्थी और पंचमी एक स्थान पर, और षष्ठी तथा सप्तमी एक स्थान पर रखी गयी हैं। जिन विभक्तियों या शब्दों में परस्पर समानता है उनके लिए नोट दे दिये गये हैं। पुस्तक के अग्रिम भाग में संज्ञा शब्दों और धातुओं के पूरे

रूप भी दिये गये हैं। पाठ्य-विधि के अनुसार इस पुस्तक में दसों गणों की उन्हीं धातुओं के लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् और लृट् के वे ही रूप दिखलाए गये हैं जो बहुत ही प्रचलित हैं। इसके अतिरिक्त अत्यन्त आवश्यक अव्यय शब्द, पूर्वकालिक क्रिया एवं हेत्वर्थक शब्द भी दे दिये गये हैं। बालकों के मनोविनोद के लिये, वार्तालाप, आभाणक (चुटकुले) और संचित्र शिक्षा-प्रद छोटे छोटे पाठ एवं नीतिश्लोक भी लिख दिये गये हैं। विभक्ति और लकारों के अर्थ के अतिरिक्त सब कारकों की व्याख्या एवं उदाहरण भी दिये गये हैं।

इस पुस्तक के निर्माण में श्रीमान् पं० घनरूपजी गोस्वामी, पं० [illegible] शास्त्री ने [illegible]

[illegible]

संस्कृत-प्रेमी इसे अपनाकर मुझे अनुगृहीत करेंगे।

बीकानेर पद्मानन्द शास्त्री

सूची

विनयः



त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ॥
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेवा ॥ ५ ॥

देववाणी-प्रवेशिका

प्रथमः पाठः

अकारान्त पुंलिङ्ग शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	बालकः	बालकौ	बालकाः
सम्बोधन	हे बालक	हे बालकौ	हे बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्

टिप्पणी—*जनक, मातुल, पितृव्य, याचक, गज,* ※ *वृक्ष, छात्र, नृप, श्वशुर, आदि अकारान्त पुंलिङ्ग शब्दों के रूप सब विभक्तियों में समान होते हैं।*

※ पुष्पाङ्कित शब्दों के रूपों में द्वितीया के बहुवचन के 'न्' को छोड़कर सब जगह 'न्' के स्थान में 'ण' हो जाता है।

अकारान्त सभी शब्दों के प्रथमा, सम्बोधन, और द्वितीया के द्विवचनों में समान रूप होते हैं।

द्वितीयः पाठः

आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	लता	लते	लताः
सम्बो०	हे लते	हे लते	हे लताः
द्वि०	लताम्	लते	लताः

*टिप्पणी—पाठशाला, गोशाला, माला, कविता, वनिता, विद्या, पण्डिता, कन्या, भार्या * मूर्खा * भरा * आदि आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दों के रूप लता के सदृश होते हैं।*

** पुष्पाङ्कित शब्दों के रूपों में 'न' के स्थान में 'ण' हो जाता है।*

स्त्रीलिङ्ग शब्दों की प्रथमा, सम्बोधन, और द्वितीया के द्विवचनों में समान रूप होते हैं। एवम् प्रथमा, सम्बोधन और द्वितीया के बहुवचनों में भी समान ही रूप होते हैं।

तृतीयः पाठः

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग पुस्तक शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि
सम्बो०	हे पुस्तक	हे पुस्तके	हे पुस्तकानि
द्वि०	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि

*टिप्पणी—सुख, नयन, श्रोत्र * शरीर * ज्ञान, सुख, दुःख, सत्य, पत्र * शास्त्र *, इत्यादि अकारान्त नपुंसक लिङ्ग शब्दों के रूप पुस्तक के समान होते हैं।*

चतुर्थः पाठः

अव्यय शब्द

अत्र = यहाँ।	तत्र = वहां।
कुत्र = कहाँ।	सर्वत्र=सब जगह।
अद्य = आज।	अपि = भी।
कदा = कब।	यदा = जब।
तदा = तब।	एव = ही।

एवम् = इस तरह से ।	कदापि = कभी भी ।
च = और ।	किम् = क्यों, क्या ।
कुतः = कहाँ से ।	आदम् = हाँ ।
तर्हि = तो ।	न = नहीं ।
तु = तो ।	नो = नहीं ।
पुनः = फिर ।	श्वः = कल ।
ह्यः = बीता हुआ कल ।	परश्वः = परसों ।
प्रातः = सवेरे ।	सायम् = शामको ।
सह = साथ ।	वृथा = फ़िज़ूल ।
विना = बिना ।	नमः = नमस्कार ।

पञ्चमः पाठः

पठ् धातु

वर्तमान (लट्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	**पठति**	**पठतः**	**पठन्ति**
मध्यमपुरुष	**पठसि**	**पठथः**	**पठथ**
उत्तम पुरुष	**पठामि**	**पठावः**	**पठामः**

टिप्पणी — सः, तौ, ते, प्रथमपुरुष त्वम्, युवाम्, यूयम् मध्यमपुरुष और अहम् आवाम् वयम् ये उत्तम पुरुष के साथ जोड़े जाते हैं।

तृतीयः पाठः

अकारान्त नपुंसकलिङ्ग पुस्तक शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि
सम्बो०	हे पुस्तक	हे पुस्तके	हे पुस्तकानि
द्वि०	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि

टिप्पणी—मुख, नयन, श्रोत्र * शरीर * ज्ञान, सुख, दुःख, सत्य, पत्र * शास्त्र *, इत्यादि अकारान्त नपुंसक लिङ्ग शब्दों के रूप पुस्तक के समान होते हैं।

चतुर्थः पाठः

अव्यय शब्द

अत्र = यहां।
कुत्र = कहाँ।
अद्य = आज।
कदा = कब।
तदा = तब।

तत्र = वहां।
सर्वत्र=सब जगह।
अपि = भी।
यदा = जब।
एव = ही।

एवम् = इस तरह से।	कदापि= कभी भी।
च = और।	किम् = क्यों, क्या।
कुतः=कहाँ से।	बाढम् = हाँ।
तर्हि= तो।	न = नहीं।
तु = तो।	नो = नहीं।
पुनः = फिर।	श्वः = कल।
ह्यः = बीता हुआ कल।	परश्वः = परसों।
प्रातः = सवेरे।	सायम् = शामको।
सह = साथ।	वृथा = फिजूल।
विना = बिना।	नमः = नमस्कार।

पञ्चमः पाठः

पठ् धातु

वर्तमान (लट्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुष	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तम पुरुष	पठामि	पठावः	पठामः

टिप्पणी — सः, तौ, ते, प्रथमपुरुष त्वम्, युवाम्, यूयम् मध्यमपुरुष और अहम् आवाम् वयम् ये उत्तम पुरुष के साथ जोड़े जाते हैं।

लिख्, धाव्, रक्ष्, चर्, वर्ष्, नम्, गम् (गच्छ), पत्, बुध् (बोध्), भू (भव्), चल्, सृज्, बुक्क्, रट्, गर्ज्, निन्द्, नृत्य्, हस्, वद्, दृश् (पश्य्), आदि धातुओं के रूप पठ् धातु के समान ही चलते हैं।

उदाहरण—

बालकः पठति । छात्रौ पठतः । मेषाः चरन्ति । मूर्खाः हसन्ति । वृक्षः पतति । सः नमति । तौ नमतः । ते नमन्ति । अद्य मेघः वर्षति । वृक्षौ पततः । बालिका धावति । नृपः रक्षति । पत्रं पतति । पत्रे पततः । पत्राणि पतन्ति । गजः चलति । पाचकः पचति । पाचकाः पचन्ति । कुक्कुराः बुक्कन्ति । छात्राः कुत्र पठन्ति ? अहम् अत्र पठामि । सायंकाले बालकाः क्रीडन्ति । रामाय नमः ।

षष्ठः पाठः ।

अकारान्त पुंलिङ्ग बालक शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
चतुर्थी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पञ्चमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः

टिप्पणी—अकारान्त सभी पुंलिग शब्दों के तृतीया चतुर्थी और पंचमी के द्विवचनों में समान रूप होते हैं। तथा चतुर्थी और पंचमी के बहुवचनों के रूप भी प्रायः समान ही होते हैं।

अकारान्त नपुंसकलिंग शब्दों के तृतीया से सप्तमी पर्यन्त बालक शब्द के समान ही रूप चलते हैं।

आकारान्त स्त्रीलिंग लता शब्द

तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पंचमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः

टिप्पणी—आकारान्त सभी स्त्रीलिंग शब्दों के तृतीया, चतुर्थी और पंचमी के द्विवचनों में समान रूप होते हैं। तथा चतुर्थी और पंचमी के बहुवचनों में भी समान ही रूप होते हैं।

आज्ञा अथवा प्रार्थना (लोट्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०पु०	सः पठतु	तौ पठताम्	ते पठन्तु
म०पु०	त्वम् पठ	युवाम् पठतम्	यूयम् पठत
उ०पु०	अहम् पठानि	आवाम् पठाव	वयम् पठाम

उदाहरण—

सः बालकेन सह ग्रामं गच्छतु । हरः पाठं पठतु । लताभ्यः पत्राणि पतन्तु । बालकाः पाठं पठन्तु । अहम् ग्रामं गच्छानि । छात्रः प्रश्नान् पृच्छतु । नृपाः प्रजां पालयन्तु । बालकाः निबन्धं लिखन्तु । मेघः वर्षतु । सूर्यः तपतु । त्वम् पाठं पठ । सायं छात्राः कन्दुकेन क्रीडन्तु । बालकाः पाठशालां प्रविशन्तु पाठं च पठन्तु । हे कन्ये । पाठं पठ । बालकाः बालिकाः च विद्यां पठन्तु । यूयम् पाठं स्मरत । ते अपि पाठं स्मरन्तु । किम् वयं पाठशालां गच्छाम ?

सप्तमः पाठः

अकारान्त पुंलिङ्ग बालक शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु

टिप्पणी—षष्ठी और सप्तमी के द्विवचनों में अकारान्त समस्त पुंलिङ्ग शब्दों के रूप समान होते हैं।

आकारान्त स्त्रीलिंग लता शब्द

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु

टिप्पणी—षष्ठी और सप्तमी के द्विवचनों में आकारान्त सब स्त्रीलिंग शब्दों के रूप समान होते हैं।

अनद्यतनभूत (लङ्)

सः अपठत्	तौ अपठताम्	ते अपठन्
त्वम् अपठः	युवाम् अपठतम्	यूयम् अपठत
अहम् अपठम्	आवाम् अपठाव	वयम् अपठाम

उदाहरण

बालकः ह्यः पाठम् अपठत् । कन्या ग्रामम् अगच्छत् । शिवदत्तः लेखम् अलिखत् । अहम् प्रातः पाठम् अपठम् । त्वम् अद्य प्रातः किम् अलिखः ? ते बालकाः कदा ग्रामम् अगच्छन्? अद्य सुन्दरः सुन्दरं लेखम् अलिखत् ।

अष्टमः पाठः

निमित्त अर्थ सूचक क्रिया

दातुम्=देने के निमित्त, देने को । कर्तुम्=करने को ।
स्थातुम्=ठहरने को । वक्तुम्=कहने को ।
पातुम्=पीने को । जेतुम्=जीतने को ।
हन्तुम्=मारने को । द्रष्टुम्=देखने को ।
गन्तुम्=जाने को । चिन्तयितुम्=सोचने को ।
ग्रहीतुम्=ग्रहण करने को । भोक्तुम्=खाने को ।

विधि-लिङ् (शिक्षा)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र० पु०	सः पठेत्	तौ पठेताम्	ते पठेयुः
म० पु०	त्वम् पठेः	युवाम् पठेतम्	यूयम् पठेत
उ० पु०	अहम् पठेयम्	आवाम् पठेव	वयम् पठेम

उदाहरण

नृसिंहः पुस्तकम् पठेत् । किम् अहम् पुस्तकम् पठेयम् ? । रामः देवं नमेत् । ब्राह्मणाः वेदं पठेयुः । शिवः प्रजाः रक्षेत् । यूयम् देवं नमेत । हे छात्राः ! यूयम् पाठं पठेत । धर्म्मसिंहः इन्द्रप्रस्थं गच्छेत् । अर्जुनः जनान् रक्षेत् । भीमः भोक्तुम् गृहम् गच्छेत् । राजा धर्मेण जनान् पालयेत् । बालकः सदा सत्यं कथयेत् । शिवदत्तः देवदत्तं द्रष्टुम् गच्छेत् । हरः तारकं जेतुं व्रजेत् । शम्भुः ईश्वरं चिन्तयितुं वनं व्रजेत् ।

नवमः पाठः

पूर्वकालिक क्रिया

कृत्वा=करके, करने के अनन्तर । ध्यात्वा=ध्यान करके ।
जित्वा = जीतकर । आगत्य = आकर ।
गत्वा = जाकर । आहत्य = मारकर ।
भुक्त्वा = खाकर । आदाय = लेकर ।
अवलोक्य = देखकर । संस्मृत्य =

दत्वा = देकर ।	प्रणम्य = प्रणाम करके ।
पीत्वा = पीकर ।	पृष्ट्वा = पूछकर ।
चिन्तयित्वा = सोचकर ।	स्पृष्ट्वा = छूकर ।
उक्त्वा = कहकर ।	लेखयित्वा = लिखाकर ।
पठित्वा = पढ़कर ।	पाठयित्वा = पढ़ाकर ।
हसित्वा = हँसकर ।	रुदित्वा = रोकर ।
लिखित्वा = लिखकर ।	भित्वा = फोड़कर ।
हृत्वा = छीनकर ।	छित्वा = काटकर ।
नत्वा = नमस्कार करके ।	हत्वा = मारकर ।

सामान्य भविष्यत् (लृट्)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०पु०	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
म०पु०	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उ०पु०	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

उदाहरण—

शिवदत्त ! त्वं विद्यालयं कदा गमिष्यसि? यदि न गमिष्यसि तदा शिक्षकः श्वः त्वां

ताडयिष्यति। जयदेवः अद्य पाठशालां न गमिष्यति। वयं प्रातः पाठशालां गमिष्यामः। हसित्वा युवाम् मार्गे मा धावतम्। यदि यूयं पाठं स्मरिष्यथ तदा आचार्यः पारितोषिकं दास्यति। वयम् तडागस्य निर्मलं जलं पास्यामः। किम् यूयम् अपि पास्यथ? मेघा गर्जिष्यन्ति जलानि वर्षिष्यन्ति च। यदि यूयम् दुष्टानां संसर्गं परिहरिष्यथ तर्हि कः अपि युष्मान् न निन्दिष्यति।

दशमः पाठः

हेतुहेतुमद्भूत (लृङ्)

प्र०पु०	अपठिष्यत्	अपठिष्यताम्	अपठिष्यन्
म०पु०	अपठिष्यः	अपठिष्यतम्	अपठिष्यत
उ०पु०	अपठिष्यम्	अपठिष्याव	अपठिष्याम

उदाहरण—

यदि सः अपठिष्यत् तर्हि उत्तीर्णः अभविष्यत्। यदि सः आगमिष्यत् तर्हि अहम् अवदिष्यम्। यदि ते पद्यम् अपठिष्यन्,

गृहात्त्वम् अवदिष्यन् । यदि यूयम् गृहात् अचलिष्यत तर्हि पाठशालाम् अगमिष्यत । यदि त्वम् अहसिष्यः तर्हि ते अपि अहसिष्यन् । यदि अहम् पत्रम् अपठिष्यम् तदा अजमेरम् अगमिष्यम् । यदि त्वम् पुस्तकम् अपठिष्यः तर्हि अहसिष्यः । यदि त्वम् पाठशालाम् अगमिष्यः तर्हि सः अपि अगमिष्यत् । यदि सीता अगदिष्यत् तर्हि रामः अगमिष्यत् ।

एकादशः पाठः

आवश्यक शब्द

इतस्ततः=इधर उधर।	तर्हि=तब।
अतः परम्=इससे बढ़कर।	यर्हि=जब।
प्रातः=सवेरा।	कर्हि=कब।
सायम्=शाम।	एतर्हि=अब।
रात्रिन्दिवम्=रात दिन।	मसी=स्याही।
स्वयम्=आप।	मसीपात्रम्=दावात।
वृथा=निरर्थक।	पङ्कः=कीचड़।
नूनम्=निश्चय।	पणः=पैसा, शर्त।

कुतः=कहां से ।	आणकः=आना ।
यतः=जहाँ से, क्योंकि ।	इष्टका=ईंट ।
निशा=रात्रि ।	बाहुल्यम्=अधिकता ।
प्रमादः=असावधानी ।	शैली=ढंग ।
अभ्यासः=अभ्यास ।	खलु=निश्चय करके ।
दैन्यम्=गरीबी ।	रूप्यकम्=रुपया ।
पुनः पुनः=बार बार ।	सौचिकः=दर्जी ।
तथा=और ।	लोहकारः=लुहार ।
यदि=अगर ।	सुवर्णकारः=सुनार ।

उदाहरण—

यूयं किं दत्थ ? अहं पुस्तकं न दास्यामि । यदि जलं दास्यसि तर्हि पास्यामि । यदि नो दास्यसि तर्हि नो पास्यामि । साधुः निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं न दद्यात् ।

श्लोक—

हाँ हाँ दद्यात् हुँ हुँ दद्यात्, दद्यात् दद्यात् पुनःपुनः ।
दद्यात् तथा शिरःकम्पे, न दद्यात् सिंहगर्जने ॥

भवान् मह्यं गमनाय आज्ञां दद्यात् । अयाचितः अपि जलधरः जलं ददाति । अहं छात्रेभ्यः पुस्तकानि ददामि । कृपणः कस्मै

कि ददाति ? यः शङ्करः सौचिकः रामदेवाय
सुवर्णकाराय एकं रूप्यकम् अददात् । बुभुक्षि-
ताय भोजनं देहि पिपासिताय च जलम् ।
यदि सः तस्मै कृषकाय किमपि अदास्यत् तदा
अद्य अलभिष्यत । यदि मेघः अभविष्यत्
सुभिक्षमभविष्यत् ।

द्वादशः पाठः

युष्मद् शब्द

प्र०	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि०	त्वाम्-त्वा	युवाम्-वाम्	युष्मान्-वः
तृ०	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च०	तुभ्यम्-ते	,,-वाम्	युष्मभ्यम्-वः
पं०	त्वत्	,,	युष्मत्
ष०	तव-ते	युवयोः-वाम्	युष्माकम्-वः
स०	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

नोट—युष्मद् शब्द तीनों लिंगों में समान होत
है तथा इसके सम्बोधन में रूप नहीं चलते हैं ।

डुकृञ् (कृ) धातु करना

वर्तमान (लट्)

प्र०	सः करोति	तौ कुरुतः	ते कुर्वन्ति
म०	त्वम् करोषि	युवाम् कुरुथः	यूयम् कुरुथ
उ०	अहम् करोमि	आवाम् कुर्वः	वयम् कुर्मः

आज्ञा या प्रार्थना (लोट्)

प्र०	सः करोतु	तौ कुरुताम्	ते कुर्वन्तु
म०	त्वम् कुरु	युवाम् कुरुतम्	यूयम् कुरुत
उ०	अहं करवाणि	आवाम् करवाव	वयम् करवाम

अनद्यतन भूत लङ्

प्र०	सः अकरोत्	तौ अकुरुताम्	ते अकुर्वन्
म०	त्वम् अकरोः	युवाम् अकुरुतम्	यूयम् अकुरुत
उ०	अहम् अकरवम्	आवाम् अकुर्व	वयम् अकुर्म

विधिलिङ्

प्र०	सः कुर्यात्	तौ कुर्याताम्	ते कुर्युः
म०	त्वम् कुर्याः	युवाम् कुर्यातम्	यूयम् कुर्यात
उ०	अहम् कुर्याम्	आवाम् कुर्याव	वयं कुर्याम

लृट् (भविष्य)

प्र० सः करिष्यति तौ करिष्यतः ते करिष्यन्ति
म० त्वम् करिष्यसि युवां करिष्यथः यूयं करिष्यथ
उ० अहं करिष्यामि आवां करिष्यावः वयं करिष्यामः

लृङ् (हेतुहेतुमद्भूत)

प्र० सःअकरिष्यत् तौ अकरिष्यताम् ते अकरिष्यन्
म० त्वम्अकरिष्यः युवाम्अकरिष्यतम् यूयम् अकरिष्यत
उ०अहम्अकरिष्यम्आवांअकरिष्याव वयम्अकरिष्याम

उदाहरण—

श्लोकः—

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः।
किं जातमधुना येन यूयं यूयं वयं वयम्॥

यदा प्रतापः व्रतं करोति तदा सः दुर्बलः भवति। यः कार्यं करोति स एव सफलः भवति।

अहं किमपि तादृशं कार्यं न करोमि येन पिता रुष्टः भवति। महाराणा प्रतापः किं कार्यमकरोत् येन सः प्रसिद्धः अभवत्? अहं तत्र गत्वा तस्य चिकित्सामकरवम्। त्वं तत्र किमकरोः? यदि भवान् कुशलं वाञ्छति तदा शीघ्रं तत् कार्यं करोतु। लक्ष्मणः ब्रह्मानन्दस्य सदा हितं कुर्यात्। हे बालक! यदि त्वम् अन्यस्य हितं करिष्यसि तदा ईशः तव हितं करिष्यति। अहम् कदापि अनुचितं कार्यं न करिष्यामि। यदि बालका व्यायाममकरिष्यन् तर्हि पुष्टा अभविष्यन्। यदि त्वं धर्ममकरिष्यः तर्हि कृष्णोऽपि अकरिष्यत्।

त्रयोदशः पाठः

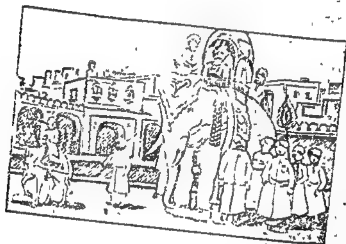
अस्मद् शब्द

प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि०	माम्-मा	”-नौ	अस्मान्-नः
तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च०	मह्यम्-मे	”-नौ	अस्मभ्यम्-नः
पं०	मत्	”	अस्मत्

प०	मम-मे	आवयोः-नौ	अस्माकम्-न
स०	मयि	"	अस्मासु

नोट—अस्मद् शब्द तीनों लिंगों में समान होता है।

मिश्रितोदाहरणानि—



गजः धावति । रविरुदेति । फलं पतति । बालकः क्रन्दति । शिशुर्हसति । अग्निर्ज्वलति । गायकः गायति । अहं पठामि । युवां गच्छथः । वयं पश्यामः । यूयम् उपविशत । बालका अधावन् । रामोऽहसत् । शिवोऽगायत् । त्वं

मा क्रीड । राजा रक्षतु । ब्राह्मणः वेदं पठेत् । स्वमपतः । हरिर्भ्रमति । आवां गच्छावः । ते अक्रन्दन् ।

नीचे लिखे क्रिया शब्दों में कर्त्ता का प्रयोग करोः--

अलिखम्, अहसम्, अहरः, अशोचत्, अपचः, अनिन्दः, अनिष्ठः, अपिबम्, अधरत्, हसामि, हस, अहसाव, अगायाव, अभवत्, अभ्रमाम, पठेम, रक्षेः, पश्यामि, पश्य ।

संस्कृत में विशेषण का लिङ्ग और वचन कर्त्ता के अनुसार ही होता है । जैसे--

नीलं कमलम्, नीला गौः, नील आकाशः, लोहितं कुसुमम्, लोहिता शाटिका; लोहितः मेघः । शुभ्रा शाटिका, शुभ्रं चक्रम्, शुभ्रः विहगः, सुन्दराः शिशवः, सुन्दर्यः बालिकाः, सुन्दराणि नक्षत्राणि, क्षुधिताय ब्राह्मणाय, क्षुधितायै विधवायै, क्षुधितेभ्यः पुत्रेभ्यः ।

चतुर्दशः पाठः



अयं गोखले महानुभावोऽस्ति । एषः बाल्यकाले एव सत्यभाषणमकरोत् । गणितस्यायं महान् पंडित आसीत् । सखे सत्य देव । त्वमपि सत्यभाषणं कुरु अहमपि च सत्यमेव वदिष्यामि । अस्माकं शास्त्राण्यपि च कथयन्ति—नास्ति सत्यात् परो धर्मः । नानृतात् पातकं परम् । सत्यं वद । धर्मं चर । पितृदेवो भव । मातृदेवो भव ।

पंचदशः पाठः

तत् शब्द (पुंलिंग)

प्र०	सः	तौ	ते
द्वि०	तम्	,,	तान्
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः
च०	तस्मै	,,	तेभ्यः
पं०	तस्मात्	,,	,,
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्
स०	तस्मिन्	,,	तेषु

तत् शब्द नपुंसकलिंग

प्र०	तत्	ते	तानि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत्

तत् शब्द स्त्रीलिंग

प्र०	सा	ते	ताः
द्वि०	ताम्	,,	,,
तृ०	तया	ताभ्याम्	ताभिः

च०	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पं०	तस्याः	”	”
ष०	”	तयोः	तासाम्
स०	तस्याम्	”	तासु

लट्

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ।
न जायते म्रियते वा कदाचित् ।
धर्मो रक्षति रक्षितः ।
धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।
विद्याहीना न शोभन्ते ।
नाकाले म्रियते जन्तुः ।
अश्वस्य चत्वारः पादा भवन्ति ।
शिक्षको मह्यं किं क्रुध्यति ?

लोट्—

दुग्धं पिब । मम वस्त्रमानय । दरिद्रायान्नं देहि । सोऽत्रागच्छतु । दाता शतं जीवतु ।

महाराज ! नमोऽस्तु ते । नय मामपि पाठशालाम् । प्रभो ! दृष्टिप्रसादं कुरु । वृथा समयं न यापय । मम पुस्तकं देहि । मम गृहमागच्छ । भित्तुकायान्नं यच्छ । मम क्रीडनकमानय । परेषामुपकारं कुरु । शिक्षकस्योपदेशं शृणु । आतपे न धाव । स गृहं गच्छतु ।

लङ्—

ईश्वरः सर्वाणि वस्तून्यसृजत् ।
राजसिंहस्य अष्ट पुत्रा अभवन् ।
बालकः वृथा अक्रन्दत् ।
त्वं किंकार्यमकरोः ?
बालकः कथं कूपेऽपतत् ?
धृतराष्ट्रो जन्मान्ध आसीत् ।
राजा वचनमवदत् ।

षोडशः पाठः

विधिलिङ्—

राजा प्रजाः पालयेत् ।
स इदं कुर्यात् ।

कदापि मिथ्या न वदेत् ।
छात्रो गुरोरादेशं पालयेत् ।
सत्यम्ब्रूयात् प्रियम्ब्रूयात्
न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियं च नानृतं ब्रूया-
देष धर्मः सनातनः ॥
क्रोधं यत्नेन परिहरेत् ।
केनापि सह वैरं न कुर्यात् ।
न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य
नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
वयं कर्त्तव्यं कुर्याम ।
त्वं सर्वदा सुकर्म कुर्याः ।
सः अध्ययनकाले न हसेत् ।
अहमसतां संगं त्यजेयम् ।
त्वमलसो न भवेः ।
बालकाः श्रमिणो भवेयुः ।
त्वं तत्र न गच्छेः ।
वयं तत्र न तिष्ठेम ।

लृट्—

अहं गृहं गमिष्यामि ।
सोऽत्रागमिष्यति ।

स मां रक्षिष्यति ।
अहं चन्द्रं द्रक्ष्यामि ।
श्वोऽवकाशदिनं भविष्यति।
गुरोर्वचनमाकर्णयिष्यामि ।
पापी पापफलेन विनंक्ष्यति ।
वयं गृहं गमिष्यामः ।
त्वं किं करिष्यसि ?
अहं विनयी भविष्यामि ।
वयं तत्र न स्थास्यामः ।
तव पुत्रः सुखी भविष्यति
वयं तत् न करिष्यामः ।
अहं चन्द्रं द्रक्ष्यामि ।
ते पश्चात् द्रक्ष्यन्ति ।

कृषकः क्षेत्रं गत्वा हलेन भूमिं कर्षति। गोपाला गाः चारणाय वनं नयन्ति। अहो, मनोरमः प्रभातकालः!

अष्टादशः पाठः

क्रियते यत् तत्कर्म—कर्मणि द्वितीया।



कर्तृवाच्य

भ्राता आसने उपविशति। भगिनी पुस्तकं पठति।

अहं चन्द्रं पश्यामि । सदा सत्यं वद । गु
पितरं प्रणमति । राजा प्रजाः पालयति ।
गृहमागच्छति । शिष्यो गुरुं पृच्छति । माजा
दुग्धं पिबति ।

ईश्वरः

ईश्वरः संसारमसृजत् । स सूर्यं च
नक्षत्राणि चाकरोत् । स मानवान् पशू
खगान्, सरीसृपान्, मत्स्यान् च अरचयत्
स स्थावरान् जंगमांश्च रचितवान् । सोऽन्नं उ
सर्वाणि च सर्वेषां भोग्यवस्तूनि कृतवान्
असौ सर्वान् प्राणिनः पश्यति, तेषां शुभं
विदधाति । वयं तं स्मरामो वयं तं नमामः

एकोनविंशः पाठः

साधकतमं करणम्—तत्र तृतीया ।
गुरुर्दण्डेन ताडयति । रामो बाणेन राव
जघान । कायेन मनसा वाचा मातापितरौ सेवेत
श्रमेण कार्यं सिध्यति । धनेन बलवान् लोके स
सर्वत्र सर्वदा ।

अङ्गानां कार्याणि

वयं नेत्राभ्याम् पश्यामः, कर्णाभ्यां शृणुमः, नासिकया जिघ्रामः, हस्ताभ्यां स्पृशामः, पद्भ्यां च विचरामः। य एकेन नयनेन हीनः सः काणः कथ्यते। द्वाभ्यां नेत्राभ्यां हीनोऽन्ध उच्यते। अन्धेन किमपि द्रष्टुं न शक्यते। वयं मनसा चिन्तयामः, वाचा कथयामः, कर्मेन्द्रियैश्च कर्माचरामः। वयं सत्कर्मणा सुखमनुभवामः, असत्कर्मणा तु दुःखं विन्दामः।

विंशः पाठः

सम्प्रदीयते अस्मै इति सम्प्रदानम्—तत्र चतुर्थी। दरिद्राय धनं देहि। सर्वस्वं हरये दद्यात्। मह्यं पुस्तकं देहि। राजा पुत्राय राज्यमयच्छत्। नारायणाय पुष्पं ददामि। अपवित्रं द्रव्यं कस्यचित् न देयम्। दशरथः कैकेय्यै द्वौ वरौ अयच्छत्।

परोपकारः

दरिद्राय धनं दातव्यम्। क्षुधिताय अन्नं पिपासिताय जलं, शीतव्यथिताय वस्त्रं, रोगिणे

औषधं च देयम् । यो हि धनवान् स दीनाय प्रार्थिने धनं दद्यात् । अन्धाय, खंजाय, रोगिणे, अशक्ताय, अन्नं, वस्त्रं, भेषजं भैषज्यं च देयम् । समर्थोऽसमर्थाय यथासाध्यं किंचित् दद्यात् । सर्वशक्तिमान् परमेश्वरः अस्मभ्यम् अन्नं जलं श्वासवायुं सर्वमभिलषितं च वस्तु यच्छति । अतोऽशक्तेभ्यो वयं यथाशक्ति अन्नादिकं यच्छेम । परोपकाराय सतां विभूतयः ।

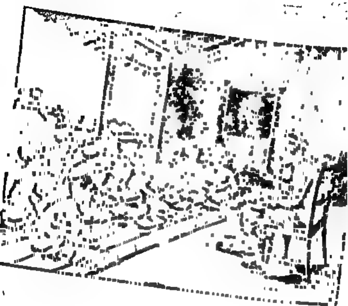
परोपकाराय वहन्ति नद्यः
परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः ।

एकत्रिंशः पाठः

यतोऽपायोपादानम्—अपादाने पंचमी ।

वृक्षात् पत्रं पतति । हरिर्विद्यालयादागच्छति । शिशुर्व्याघ्राद् बिभेति । विपदस्त्रायते मित्रम् । लोभात् क्रोधः प्रजायते । नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या । स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ग्राह्यम् । क्षतात् त्रायते तस्मात् क्षत्रियः कथ्यते ।

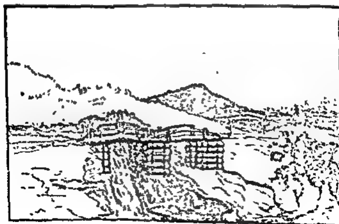
सदाचारः



बालका गृहाद् विद्यालयं गत्वा गुरुं नमेयुः
पोपदेशं च पालयेयुः । पाठशालाया आगत्य
रौ प्रणमेयुः तयोराज्ञां च पालयेयुः । सदा
रभाषणं कुर्युः । ये हि सत्यं वदन्ति

तेषां सर्वेऽपिजना विश्वासं कुर्वन्ति । सर्वदा दुर्जनेभ्यः दूरं स्थातव्यम् । ये दुष्टबालकेभ्यः दूरे निवसन्ति श्रेष्ठबालकैश्च सह तिष्ठन्ति तेषां गणना श्रेष्ठपुरुषेषु क्रियते । यः कुकर्मणो भीतः सत्कर्मणिचानुरक्तः स सदा क्षेममाप्नोति, विपदः त्राणं च लभते । यो विपदस्त्रायते सोऽस्माकं बन्धुः । सत्कर्मणः सर्वं सुखं जायते, असत्कर्मणस्तु सर्वं दुःखं सम्भवति । वयमसत्कर्मणो विरता भवेम सत्कर्मणश्च न कदापि विचलेम ।

द्वाविंशः पाठः



स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः (शेषः) तत्र षष्ठी

जगतां कारकः कृष्णः अस्ति। नद्याः सलिल
विमलं नास्ति। प्रभोरादेशः पालनीयः। तव पुत्र
धीमान् अस्ति।

अङ्गानि



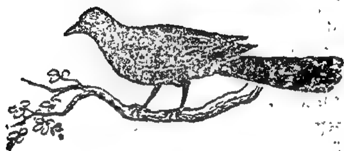
मनुष्यस्य द्वौ हस्तौ, द्वौ पादौ, द्वे नेत्रे, द्वौ कर्णौ, एका नासिका, एका रसज्ञा च भवति । गवां, मेषाणां, महिषाणां, व्याघ्राणां च चत्वारः पादा भवन्ति, तेषां हस्तौ न भवतः । पक्षिणामपि हस्तौ न विद्येते, तेषां द्वौ पादौ भवतः । हस्तस्थाने तेषां पक्षौ विद्येते । केषांचित् प्राणिनां पादा न सन्ति, तान् सरीसृपान् कथयामः । मत्स्यानामपि हस्तौ वा चरणौ वा न विद्येते । तेषां पक्षौ पुच्छश्च विद्यते । अस्माकं सर्वाणि अङ्गानि विद्यन्ते ।

त्रयोविंशः पाठः

आधारोऽधिकरणम्—तत्र सप्तमी ।

कलशे जलमस्ति । शिशुः शय्यायां शेते । सिंहो वने वसति । दुग्धे माधुर्यमस्ति । अध्ययने तस्यानुरागो विद्यते । रात्रौ चन्द्र उदेति ।

विविधाः प्राणिनः



ये स्थले वसन्ति ते स्थलचराः, ये जले वसन्ति ते जलचराः ये स्थले जले उभयत्र वसन्ति ते उभचराः, ये आकाशे उड्डीयन्ते ते आकाशचराः । स्थलचरा जले वस्तुं न शक्नुवन्ति । जलचरा अपि स्थले वस्तुं न शक्नुवन्ति । मनुष्यास्तु स्थले वसन्ति, तरणिमधिष्ठाय जले तिष्ठन्ति, विमाने अवस्थाय च आकाशे गच्छन्ति ।

∴ केचित् प्राणिनो दिवाभागे न पश्यन्ति, केऽपि निशायां दृष्टिहीनाः, केचित् दिवा तथा निशायां तुल्यदृष्टयः केऽपि पुनः दिवसे तथा निशायां नावलोकयन्ति। दर्शने सर्वेषां प्राणिनामभिलाषोऽस्ति। सर्वेषु खगेषु कोकिलस्य स्वरो मधुरोऽस्ति।

सर्व-विभक्तीनामुदाहरणानि—

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः॥
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम! मामुद्धर॥
वृक्षस्तिष्ठति कानने कुसुमिता वृक्षं लता संश्रिता
वृक्षेणाभिहतो गजो निपतितो वृक्षाय देयं जलम्॥
वृक्षादानय मंजरीमभिनवां वृक्षस्य शाखोन्नता
वृक्षे नीडमिदं कृतं शकुनिना हे वृक्ष! किं कम्पसे?

चतुस्त्रिंशः पाठः

प्रातः कालः

प्रातरिदम्। सूर्यः शीघ्रमुदेष्यति। शीतलः खलु समीरणः। एष हि श्रेष्ठो भ्रमणकालः।

यदि धर्म प्रातर्भ्रमेम तदा स्वास्थ्यं प्राप्नुयाम। सूर्योदयात् प्राग् वयमवश्यं शय्याया उत्तिष्ठेम। तृणोपरि शिशिरबिन्दवः कीदृशा उज्ज्वला दृश्यन्ते। वृक्षोपरि विहगाः कीदृशं मधुरं गायन्ति। पूर्वस्यां दिशि कीदृशाः सुन्दरा वर्णा दृश्यन्ते। सूर्यस्तत्र उदेष्यति।

पंचविंशः पाठः

प्रथम आभाणकः (चुटकुला)

कस्यचिन्मूर्खस्य सूची गृहे विनष्टाऽभवत्। स गृहेऽनुसन्धानमकृत्वा राजमार्गे सूचीमसृगयत। केनचित् पथिकेन पृष्टम्—" भद्र! किं करोषि ? "। सोऽकथयत्—" सूचीं मृगये "। सोऽपृच्छत्—" सूची क्वाविनश्यत् ? "। मूर्ख आह—" गृहे "। पान्थः पुनरप्यपृच्छत्— " सूची तु गृहे विनष्टा, राजमार्गे कथमन्विष्यसि ? " मूर्खोऽवदत्—" इह प्रकाशोऽस्ति गृहे च प्रकाशो नास्ति तत इहैव मृगये "।

षड्विंशः पाठः

द्वितीय आभाणकः

कोऽपि मूढः कंचिदपरं मूढमपृच्छत्—"सखे! यदा जले पावकः प्रज्वलिष्यति तदा मत्स्याः क्व गमिष्यन्ति ?। द्वितीयो मूर्खोऽवदत्— "वृक्षेषु" प्रथमो मूर्खः— "धिङ् मूर्ख! किमिमेपि गावो महिष्यश्च सन्ति ये वृक्षानारोहिष्यन्ति ? "।

सप्तविंशः पाठः

तृतीय आभाणकः

कश्चिद् भृत्यः पणद्वयस्य दुग्धमानेतुमापणमगच्छत् । तस्मिंश्च दुग्धे मक्षिकापतत् । स्वाम्यब्रवीत्—" मूर्ख ! अस्मिन् दुग्धे मक्षिका कथं पातिता ? " । भृत्योवदत्—" स्वामिन् ! पणद्वयस्य दुग्धे गजं कथं पातयामि ! " ।

अष्टाविंशः पाठः

चतुर्थ आभाणकः

द्वौ यात्रिणौ कस्यचित् कूपस्य पार्श्वेऽतिष्ठताम् । उभावपि परमालसावभूताम् । प्रथमः—भ्रातः ! मह्यं जलं पायय, अतितृषातुरोऽस्मि । द्वितीयः—अहह ! त्वमप्यतिविचित्रोऽसि यदा कुक्कुरो मम मुखमलिहत् त्वं तं न न्यषेधः ! अहं कस्माज्जलं पाययामि !

उनत्रिंशः पाठः

दशपर्यन्तं गणना

पुंलिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग	
एकः	एका	एकम्	१
द्वौ	द्वे	द्वे	२
त्रयः	तिस्रः	त्रीणि	३
चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि	४
पंच	पंच	पंच	५
षट्	षट्	षट्	६

सप्त सप्त सप्त ७ ......
अष्ट अष्ट अष्ट ८ ....
नव नव नव ९ ....
दश दश दश १० ....

त्रिंशः पाठः

छात्रयोर्वार्तालापः

प्रथमश्छात्रः—सखे ब्रह्मदत्त, कुत्र गच्छसि ?

द्वितीयश्छात्रः—मित्र शिवसिंह, पाठशालां गच्छामि।

प्र०—तत्र किं किं पठसि ?

द्वि०—हिन्दीं, संस्कृतं, गणितं, भूगोलमितिहासं च पठामि ।

प्र०—तव पाठशालायां कति पाठकाः सन्ति ?

द्वि०—दश ।

प्र०—सखे, खेलनस्य कूर्दनस्यापि च कोऽपि तत्र प्रबन्धोऽस्ति नवा ?

द्वि०—अवश्यम् । सायं काले सर्वे बालकाः क्रीडास्थले समायान्ति । तत्र कश्चित् कन्दुकेन क्रीडति कश्चिच धावति, कोऽपिच कूर्दति ।

विविधप्रकारकान् व्यायामान् सर्वे बालकाः स्वस्वरुच्यनुसारं कुर्वन्ति। शुद्धवायुसेवनेन तेषां स्वास्थ्यस्य वृद्धिर्भवति ।

प्र०—मित्र, अहं शृणोमि यद् भवतां विद्यालये मिष्टान्नमपि मिलति, सुन्दराणां वस्त्राणामपि च प्राप्तिर्भवति। किमिदं सत्यमसत्यं वा ?

द्वि०—सखे शिवसिंह, प्रतिदिनं तु मिष्टान्नं न मिलति। यदा कदाचित् निरीक्षकमहोदयः पाठशालाया अध्यक्षो वा समायाति स मिष्टान्नाय धनं ददाति । तेन च धनेन मिष्टान्नं क्रीत्वा बालकेभ्यः प्रधानाध्यापको वितरति। ये च बालवराः सन्ति तेभ्यो वस्त्राण्यपि दीयन्ते, न तु सर्वेभ्यः ।

प्र०—मित्र, अहमपि सोमवारे त्वया सार्धं विद्यालयं गमिष्यामि। अधुना त्वं पाठशालां गच्छ। अहमपि स्वपितुः पार्श्वे पुस्तकानयनाय गच्छामि।

एकत्रिंशः पाठः

नीतिश्लोकाः

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ १ ॥
अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ५ ॥
जननी जन्मभूमिश्च जाह्नवी च जनार्दनः ।
जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पंच दुर्लभाः ॥ ६ ॥
सुखार्थी चेत्त्यजेद् विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत् सुखम् ।
सुखार्थिनःकुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ॥१०॥
धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखीभवेत् ॥ ११ ॥
न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन् मतिमान्नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद् भूरिरक्षणम् ॥
धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ।
पंच यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ १३ ॥
न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति ।

अतः एवः करणीयानि कुर्यादयेव बुद्धिमान् ॥ १४ ॥

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।
तस्मात् तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥ १५ ॥

यस्मिन् देशे न सम्मानो न प्रीतिर्नच बान्धवाः ।
नच विद्यागमः कश्चिन् न तत्र दिवसं वसेत् ॥१६॥

वरमेको गुणीपुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि च ॥१७॥

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥१८॥

मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किंचिन्न भाषते ॥२०॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतिमान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ते ॥ २४ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ २५ ॥

हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥
भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ २६ ॥
ारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
शः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥२७॥
च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ २८ ॥
ास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
भ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ २९ ॥

स्वर-सन्धि

स्वरों के परस्पर मिलने को स्वर-सन्धि कहते हैं।
(१) जब ह्रस्व या दीर्घ स्वर के बाद कोई सवर्ण ह्रस्व या दीर्घ स्वर आवे तो दोनों के स्थान में एक सवर्ण दीर्घ स्वर हो जाता है। जैसे—

शश अंकः=शशांकः
रत्न आकरः=रत्नाकरः
यदा अभवत्=यदाभवत्
विद्या आलयः=विद्यालयः
इति इदम्=इतीदम्
गिरि ईशः=गिरीशः
लक्ष्मी ईशः=लक्ष्मीशः
गुरु उपदेशः=गुरूपदेशः
लघु ऊर्मिः=लघूर्मिः
पितृ ऋणम्=पितॄणम्

(२) अ या आ के बाद यदि इ या ई आवें तो दोनों के स्थान में 'ए' हो जाता है। जैसे—

उप इन्द्रः=उपेन्द्रः
गण ईशः=गणेशः
तथा इति=तथेति
उमा ईशः=उमेशः

(३) अ अथवा आ के बाद यदि उ या ऊ आवे तो दोनों के स्थान में 'ओ' हो जाता है। जैसे—

हित उपदेशः=हितोपदेशः
गंगा उदकम्=गंगोदकम्
गृह ऊर्ध्वम्=गृहोर्ध्वम्
यमुना ऊर्मिः=यमुनोर्मिः
पुरुष उत्तमः=पुरुषोत्तमः

(४) यदि अ अथवा आ के बाद ऋ या ॠ आवे तो दोनों के स्थान में 'अर्' हो जाता है। जैसे—

देव ऋषिः=देवर्षिः
महा ऋषिः=महर्षिः
वसन्त ऋतुः=वसन्ततुः

(५) यदि अ अथवा आ के बाद ऌ आवे तो दोनों के स्थान में 'अल्' हो जाता है। जैसे—

तव ऌकारः=तवल्कारः।

(६) अ या आ के बाद यदि ए या ऐ आवे तो दोनों के स्थान में ऐ हो जाता है। जैसे—

मम एकः=ममैकः
अद्य एव=अद्यैव
सा एव=सैव
मत ऐक्यम्=मतैक्यम्
जल ओघः=जलौघः
तव औषधम्=तवौषधम्
महा औषधम्=महौषधम्

(७) यदि अ अथवा आ के बाद ओ या औ आवे तो दोनों के स्थान में औ हो जाता है। जैसे—

जल ओघः=जलौघः
तव औषधम्=तवौषधम्
महा औषधम्=महौषधम्

(८) यदि इ या ई के बाद इ या ई को छोड़कर कोई दूसरा स्वर आवे तो इ या ई के स्थान में य् हो जायगा। जैसे—

यदि अपि = यद्यपि
इति आह = इत्याह
नदी उदकम् = नद्युदकम्
प्रति एकः = प्रत्येकः
पचति ओदनम् = पचत्योदनम्

(९) यदि उ या ऊ के बाद उ या ऊ को छोड़कर कोई दूसरा स्वर आवे तो उ के स्थान में 'व्' हो जायगा। जैसे—

गुरु आज्ञा = गुर्वाज्ञा
सु आसनम् = स्वासनम्
मधु इदम् = मध्विदम्

(१०) यदि ऋ के बाद ऋ के अतिरिक्त कोई दूसरा स्वर आवे तो ऋ के स्थान में 'र्' हो जाता है। जैसे—

पितृ अनुमतिः = पित्रनुमतिः
पितृ आदेशः = पित्रादेशः

पितृ इच्छा = पित्रिच्छा

पितृ उपदेशः=पित्रुपदेशः

(११) स्वर वर्ण के परे रहते ए, ऐ, ओ, औ को क्रमसे अय्, आय्, अव्, आव्, ये हो जाते हैं। जैसे—

हरे ए=हरये

नै अकः=नायकः

भो अनम्=भवनम्

गुरौ अपि=गुरावपि

हौ अलसौ=हावलसौ

(१२) पद के अन्त के ए और ओ के बाद यदि अ आजावे तो वह ए और ओ में मिल जाता है। जैसे—

जने अस्मिन् = जनेऽस्मिन्।

प्रभो अत्र = प्रभोऽत्र।

व्यंजनसंधि

(१) पद के अन्त में (अनुनासिक और य र ल व को छोड़कर) जब कोई व्यंजन वर्ण आवे और उसके बाद कोई स्वर या व्यंजन हो तो वह व्यंजन वर्ण अपने वर्ग का तृतीय वर्ण हो जाता है। जैसे—

ग्रामात् आगच्छति=ग्रामादागच्छति ।

क्रोधात् भवति=क्रोधाद् भवति ।

सम्यक् वदति=सम्यग् वदति ।

(२) पद के अन्त में आया हुआ त् या द्

(क) च् या छ् के पहले 'च्' हो जाता है। जैसे—

सत् चरितम्=सच्चरितम्

भवत् छविः=भवच्छविः

(ख) ज् या झ् के पहले 'ज्' हो जाता है। जैसे—

एतत् जलम्=एतज्जलम् ।

महत् झनत्कारः=महज्झनत्कारः ।

(ग) ट या ठ के पहले 'ट्' हो जाता है। जैसे—

महत् टीका = महट्टीका।

उत् टलति = उट्टलति।

(घ) ड या ढ के पहले 'ड्' हो जाता है। जैसे—

तत् डमरुः = तड्डमरुः। महत् = ढालम् महड्ढालम्।

(ङ) ल के पहले 'ल्' हो जाता है। जैसे—

तत् लभते = तल्लभते।

(३) यदि पद के अन्त में 'त्' या 'द्' आवे और उसके बाद 'न्' या 'म्' हो तो उस 'त्' या 'द्' के स्थान में 'न्' हो जाता है। जैसे—

तत् नगरम् = तन्नगरम्।

कदाचिद्मृगयार्थम् = कदाचिन्मृगयार्थम्।

तस्मात् मम = तस्मान्मम।

(४) मूर्धन्य 'ष्' के बाद 'त' का 'ट' तथा 'थ' का 'ठ' हो जाता है। जैसे—

आकृष् तः = आकृष्टः। षष् थः = षष्ठः।

(५) पद के अन्त में यदि ह्रस्व स्वर के बाद 'न्' आवे और उसके बाद कोई स्वर वर्ण हो, तो उस 'न्' का 'न्न्' हो जाता है। जैसे—

तस्मिन् एव=तस्मिन्नेव। खादन् अपि=खादन्नपि।

(६) यदि पद के अन्त में 'म्' हो, और उसके बाद कोई स्पर्श वर्ण [क से म तक] आवे तो [म्] के स्थान पर अनुस्वार चाहे करें या न करें यह अपनी इच्छा पर है। पर यदि श, ष, स, ह या य, र, ल, व बाद में हों तो 'म्' का अनुस्वार कर देना आवश्यक है। जैसे—

ग्रामम् गच्छति=ग्रामं गच्छति या ग्रामङ्गच्छति।

हरिम् वन्दे=हरिं वन्दे।

अहम् सहे=अहं सहे।

विसर्ग-सन्धि

(१) विसर्ग के बाद यदि 'च्' या 'छ्' आवे तो विसर्ग के स्थान पर 'श्' हो जाता है। जैसे—

देवः चिन्तयति=देवश्चिन्तयति ।

नरः छाया=नरश्छाया ।

(२) विसर्ग के बाद यदि 'त्' या 'थ्' आवे तो विसर्ग के स्थान पर 'स्' हो जाता है। जैसे—

रामः तुष्यति=रामस्तुष्यति ।

हरिः तिष्ठति=हरिस्तिष्ठति ।

(३) विसर्ग के बाद यदि 'ट्' या 'ठ्' आवे तो विसर्ग के स्थान पर 'ष्' हो जाता है। जैसे—

कवेः टीका=कवेष्टीका ।

(४) यदि विसर्ग के पूर्व 'अ' हो और बाद में ह्रस्व 'अ' अथवा कोई मृदु व्यंजन आवे तो विसर्ग का 'उ' हो जाता है। जैसे—

कः अपि=कोऽपि।

बालकः अवदत्=बालकोऽवदत्।

रामः अस्ति=रामोऽस्ति।

विलम्बः भविष्यति=विलम्बो भविष्यति।

बहवः मण्डूकाः=बहवो मण्डूकाः।

(५) (क) यदि वर्ग के पहले 'आ' हो, और बाद में कोई मृदु व्यञ्जन या स्वर हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है। जैसे—

बालकाः गच्छन्ति=बालका गच्छन्ति।

बालिकाः हसन्ति=बालिका हसन्ति।

देवाः रक्षन्ति=देवा रक्षन्ति।

शुकाः उत्पतन्ति=शुका उत्पतन्ति।

जनाः आगच्छन्ति=जना आगच्छन्ति।

(ख) यदि 'अ' के बाद विसर्ग हो और बाद में 'अ' को छोड़कर कोई दूसरा स्वर हो तो यहाँ भी विसर्गों का लोप हो जाता है। जैसे—

बुधः इच्छति बुध=इच्छति।

नरः आगच्छति=नर आगच्छति।

देवः एषः = देव एषः ।

नोट—विसर्गों के लोप होने पर स्वरों में संधि नहीं होती। अपवाद—'सः' और 'एषः' के विसर्गों का सभी अक्षरों के पूर्व लोप हो जाता है। केवल 'अ' के पहले नहीं होता।

(६) यदि विसर्गों के पूर्व 'अ' या 'आ' को छोड़कर कोई स्वर आवे और बाद में कोई स्वर या मृदु व्यंजन हो तो विसर्गों के स्थान में रेफ् हो जाता है, जैसे—

रविः उदयम् = रविरुदयम् ।
मुनिः गच्छति = मुनिर्गच्छति ।
भानोः अंशवः = भानोरंशवः ।
उच्चैः अहसत् = उच्चैरहसत् ।

विभक्तियों के अर्थ

प्रथमा—नाम या ने
द्वितीया—को
तृतीया—करके, से, ने, द्वारा
चतुर्थी—लिये
पंचमी—से (पृथक् करने में)
षष्ठी—का, के, की रा, रे, री ना, ने, नी
सप्तमी—में, पै, पर
सम्बोधन—हे ! अरे !



तीया	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
तुर्थी	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
चमी	भानोः	"	"
ठी	"	भान्वोः	भानूनाम्
प्तमी	भानौ	"	भानुषु
बोधन	हे भानो	हे भानू	हे भानवः

ायु, बाहु, गुरु, विधु, वसु आदि उकारान्त शब्दों के रूप
शब्द के समान होते हैं।

दातृ—देनेवाला

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
	दाता	दातारौ	दातारः
	दातारम्	"	दातॄन्
	दात्रा	दातृभ्याम्	दातृभिः
	दात्रे	"	दातृभ्यः
	दातुः	"	"
	"	दात्रोः	दातॄणाम्
	दातरि	"	दातृषु
	हे दातः	हे दातारौ	हे दातारः

, गन्तृ, योद्धृ, सवितृ, नेतृ आदि ऋकारान्त शब्दों के रूप
द के समान ही होंगे।

ओकारान्त पुंलिङ्ग शब्द

गो—बैल

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	गौः	गावौ	गावः
द्वि०	गाम्	,,	गाः
तृ०	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
च०	गवे	,,	गोभ्यः
पं०	गोः	,,	गोभ्यः
ष०	,,	गवोः	गवाम्
स०	गवि	,,	गोषु
सं०	हे गौः	हे गावौ	हे गावः

ओकारान्त सब शब्दों के रूप 'गो' शब्द के समान होंगे।

दकारान्त पुंलिङ्ग शब्द

सुहृद्—मित्र

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	सुहृत्-सुहृद्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वि०	सुहृदम्	,,	सुहृदः

तृ०	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
०	सुहृदे	,,	सुहृद्भ्यः
पं०	सुहृदः	,,	सुहृद्भ्यः
ष०	,,	सुहृदोः	,,
स०	सुहृदि	,,	सुहृदाम्
सं०	हे सुहृत्-द्	हे सुहृदौ	सुहृत्सु हे सुहृदः

नकारान्त पुंलिंग शब्द

गुणिन्—गुणवान्

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	गुणी	गुणिनौ	गुणिनः
द्वि०	गुणिनम्	,,	,,
तृ०	गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः
च०	गुणिने	,,	गुणिभ्यः
पं०	गुणिनः	,,	,,
ष०	,,	गुणिनोः	गुणिनाम्
स०	गुणिनि	,,	गुणिषु
सं०	हे गुणिन्	हे गुणिनौ	हे गुणिनः

दरिद्रिन्, स्वामिन्, बलिन् आदि शब्द गुणिन् के समान ही होंगे।

राजन्—राजा

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	राजा	राजानौ	राजानः
द्वि०	राजानम्	,,	राज्ञः
तृ०	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
च०	राज्ञे	,,	राजभ्यः
पं०	राज्ञः	,,	,,
ष०	,,	राज्ञोः	राज्ञाम्
स०	राज्ञि-राजनि	,,	राजसु
सं०	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

महिमन्, मूर्धन्, कालिमन् इत्यादि शब्दों के रूप भी राजन् शब्द के समान ही होंगे।

आत्मन्—आत्मा

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वि०	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृ०	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः

च०	आत्मने	"	आत्मभ्यः
पं०	आत्मनः	"	"
ष०	"	आत्मनोः	आत्मनाम्
स०	आत्मनि	"	आत्मसु
सं०	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः

अध्वन्, अश्मन्, ब्रह्मन्, यज्वन्, विश्वकर्मन् इत्यादि आत्मन् के समान ही चलेंगे।

अकारान्त नपुंसक लिङ्ग

फल—फल

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	फलम्	फले	फलानि
द्वि०	"	"	"
तृ०	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
च०	फलाय	"	फलेभ्यः
पं०	फलात्	"	"
ष०	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
स०	फले	"	फलेषु
सं०	हे फल	हे फले	हे फलानि

ज्ञान, अन्न, धन, पुस्तक, औषध, पत्र, इत्यादि सभी अक नपुंसक लिङ्ग शब्दों के रूप फल के सदृश ही होंगे।

ह्रस्व उकारान्त नपुंसक लिंग

मधु—शहद

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वि०	"	"	"
तृ०	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
च०	मधुने	"	मधुभ्यः
पं०	मधुनः	"	"
ष०	"	मधुनोः	मधुनाम्
स०	मधुनि	"	मधुषु
सं०	हेमधो-हेमधु	हेमधुनी	हे मधूनि

अम्बु, दारु, जानु, श्मश्रु, वस्तु, अश्रु इत्यादि सभी ह्रस्व उका-रान्त नपुंसक लिंग शब्द मधु के समान चलते हैं।

नकारान्त नपुंसक लिंग शब्द

नामन्—नाम

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	नाम	नाम्नी-नामनी	नामानि
द्वि०	"	"	"

तृ०	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
च०	नाम्ने	"	नामभ्यः
पं०	नाम्नः	"	"
ष०	"	नाम्नोः	नाम्नाम्
स०	नाम्नि-नामनि	"	नामसु
सं०	हे नाम-हे नामन्	हे नामनी	हे नामानि

प्रेमन् (प्रेम), हेमन् (सोना), जन्मन् (जन्म), भस्मन् (राख), धर्मन् (घाम), रोमन् (रोयां) इत्यादि नकारान्त नपुंसक लिंग शब्दों के रूप नामन् शब्द के समान ही होते हैं।

सकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द

पयस्—दूध या पानी

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	पयः	पयसी	पयांसि
द्वि०	"	"	"
तृ०	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
च०	पयसे	"	पयोभ्यः
पं०	पयसः	"	"
ष०	"	पयसोः	पयसाम्

स०	पयसि	”	पयःसु
सं०	हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि

यशस्, चेतस्, तपस्, सरस्, नभस्, शिरस् आदि सकारान्त नपुंसक लिंग शब्दों के रूप पयस् शब्द के समान ही होते हैं।

अकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

लता-बेल

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	लता	लते	लताः
द्वि०	लताम्	”	”
तृ०	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
च०	लतायै	”	लताभ्यः
पं०	लतायाः	”	”
ष०	”	लतयोः	लतानाम्
स०	लतायाम्	”	लतासु
सं०	हे लते	हे लते	हे लताः

रमा, बालिका, निशा, कन्या, माला, चिन्ता, शाखा, सुधा आदि आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दों के रूप लता शब्द के समान ही होते हैं।

ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

मति—बुद्धि

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	मतिः	मती	मतयः
द्वि०	मतिम्	"	मतीः
तृ०	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च०	मत्यै-मतये	"	मतिभ्यः
पं०	मत्याः-मतेः	"	"
ष०	मत्याः-मतेः	मत्योः	मतीनाम्
स०	मत्याम्-मतौ	"	मतिषु
सं०	हे मते	हे मती	हे मतयः

रात्रि, प्रीति, नीति, रीति, भूमि, कीर्ति आदि इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दों के रूप मति के सदृश ही होते हैं।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

नदी

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि०	नदीम्	"	नदीः

तृ०	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
च०	नद्यै	"	नदीभ्यः
पं०	नद्याः	"	"
ष०	"	नद्योः	नदीनाम्
स०	नद्याम्	"	नदीषु
सं०	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

लेखनी, कौमुदी (चाँदनी), जननी, रजनी, नारी, कुमारी आदि ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दों के रूप नदी के समान होते हैं। अवी, तन्त्री, तरी, लक्ष्मी, धी, ह्री और श्री शब्दों के प्रथमा के एक वचन में विसर्गों का लोप नहीं होता। कहा भी है:—

अवी तन्त्री तरी लक्ष्मी धी ह्री श्रीणामुणादिषु।
सप्त स्त्रीलिङ्गशब्दानां न सुलोपः कदाचन॥

इसलिये—

लक्ष्मीः, श्रीः, धीः, इत्यादि रूप होंगे।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

धी—बुद्धि

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	धीः	धियौ	धियः
द्वि०	धियम्	"	"

तृ०	धिया	धीभ्याम्	धीभिः
च०	धियै-धिये	”	धीभ्यः
पं०	धियाः-धियः	”	धीभ्यः
ष०	” - ”	धियोः	धियाम्-धीनाम्
स०	धियाम्-धियि	”	धीषु
सं०	हे धीः	हे धियौ	हे धियः

श्री (लक्ष्मी,) ह्री (लज्जा), भी (भय) इत्यादि शब्दों के रूप (धी) के समान ही होते हैं।

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

धेनु—गाय

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि०	धेनुम्	”	धेनूः
तृ०	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च०	धेन्वै-धेनवे	”	धेनुभ्यः
पं०	धेन्वाः-धेनोः	”	”
ष०	”—”	धेन्वोः	धेनूनाम्
स०	धेन्वाम्-धेनौ	”	धेनुषु

सं०	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

तनु (शरीर) इत्यादि उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दों के रूप धेनु शब्द के सदृश ही होते हैं ।

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

वधू—बहू

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	वधू	वध्वौ	वध्वः
द्वि०	वधूम्	”	वधूः
तृ०	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
च०	वध्वै	”	वधूभ्यः
पं०	वध्वाः	”	”
ष०	”	वध्वोः	वधूनाम्
स०	वध्वाम्	”	वधूषु
सं०	हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः

चञ्चू (चोंच), तनू (शरीर), श्वश्रू (सास), कर्कन्धू (बेर), चमू (सेना), रज्जू (रस्सी) इत्यादि के रूप भी ‘ वधू’ के समान ही होते हैं ।

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

भ्रू—भौंह

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	भ्रूः	भ्रुवौ	भ्रुवः
द्वि०	भ्रुवम्	,,	,,
तृ०	भ्रुवा	भ्रूभ्याम्	भ्रूभिः
च०	भ्रुवै-भ्रुवे	,,	भ्रूभ्यः
पं०	भ्रुवाः-भ्रुवः	,,	,,
ष०	,,—,,	भ्रुवोः	भ्रुवाम्,भ्रूणाम्
स०	भ्रुवाम्-भ्रुवि	,,	भ्रूषु
सं०	हे भ्रूः	हे भ्रुवौ	हे भ्रुवः

भू (भूमि) शब्द के रूप 'भ्रू' शब्द के समान होते हैं।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

मातृ—माता

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	माता	मातरौ	मातरः

द्वि०	मातरम्	”	मातृः

शेषं पितृवत्

दुहितृ (लड़की), ननान्दृ (ननद), यातृ (देवरानी) आदि के रूप मातृ शब्द के समान ही होते हैं।

स्वसृ—बहिन

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वि०	स्वसारम्	”	स्वसृः

शेषं मातृवत्।

तकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

सरित्—नदी

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	सरित्-द्	सरितौ	सरितः
द्वि०	सरितम्	सरितौ	सरितः
तृ०	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
च०	सरिते	”	सरिद्भ्यः

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

भ्रू—भौंह

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	भ्रूः	भ्रुवौ	भ्रुवः
द्वि०	भ्रुवम्	,,	,,
तृ०	भ्रुवा	भ्रूभ्याम्	भ्रूभिः
च०	भ्रुवै-भ्रुवे	,,	भ्रूभ्यः
पं०	भ्रुवाः-भ्रुवः	,,	,,
ष०	,,—,,	भ्रुवोः	भ्रुवाम्,भ्रूणाम्
स०	भ्रुवाम्-भ्रुवि	,,	भ्रूषु
सं०	हे भ्रूः	हे भ्रुवौ	हे भ्रुवः

भू (भूमि) शब्द के रूप 'भ्रू' शब्द के समान होते हैं।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

मातृ—माता

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व
प्र०	माता	मातरौ	मातरः

द्वि०	मातरम्	"	मातृः

शेषं पितृवत्

दुहितृ (लड़की), ननान्दृ (ननद), यातृ (देवरानी) आदि के रूप मातृ शब्द के समान ही होते हैं।

स्वसृ—बहिन

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वि०	स्वसारम्	"	स्वसृः

शेषं मातृवत्।

तकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

सरित्—नदी

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	सरित्-द्	सरितौ	सरितः
द्वि०	सरितम्	सरितौ	सरितः
तृ०	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
च०	सरिते	"	सरिद्भ्यः

पं०	सरितः	”	”
ष०	”	सरितोः	सरिताम्
स०	सरिति	”	सरित्सु
सं०	हे सरित्-द्	हे सरितौ	हे सरितः

योषित् (स्त्री), मरुत (हवा), भूभृत् (राजा अथवा पहाड़), शरद्, विपद्, संपद् इत्यादि शब्दों के रूप भी सरित् शब्द के समान ही होते हैं।

सर्वनाम शब्द

पुंलिङ्ग

यद्—जो

प्र०	यः	यौ	ये
द्वि०	यम्	यौ	यान्
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः
च०	यस्मै	”	येभ्यः
पं०	यस्मात्	”	”
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्
स०	यस्मिन्	”	येषु

सर्वनाम शब्दों का प्रायः सम्बोधन नहीं होता।

नपुंसक लिङ्ग

यत्—जो

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	यत्-यद्	ये	यानि
द्वि०	,, ,,	,,	,,

शेष पुंवत्

स्त्रीलिङ्ग

यत्

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	यः	यौ	ये
द्वि०	यम्		यान्
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः
च०	यस्मै	,,	येभ्यः
पं०	यस्मात्	,,	,,
प०	यस्य	ययोः	येषाम्
स०	यस्मिन्	,,	येषु

पुंलिङ्ग

एतत्—यह

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	एषः	एतौ	एते
द्वि०	एतम्–एनम्	„–एनौ	एतान्–एनान्
तृ०	एतेन–एनेन	एताभ्याम्	एतैः
च०	एतस्मै	„	एतेभ्यः
पं०	एतस्मात्	„	„
ष०	एतस्य	एतयोः–एनयोः	एतेषाम्
स०	एतस्मिन्	„–„	एतेषु

नपुंसक लिङ्ग एतत्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	एतत्–एतद्	एते	एतानि
द्वि०	एतद्–एनद्	„	„

शेषं पुंवत्

स्त्रीलिङ्ग एतत्

	एक०	द्वि०	ब०
प्र०	एषा	एते	एताः
द्वि०	एताम्–एनाम्	,,–एने	,,–एनाः
तृ०	एतया–एनया	एताभ्याम्	एताभिः
च०	एतस्यै	,,	एताभ्यः
पं०	एतस्याः	,,	,,
ष०	,,	एतयोः–एनयोः	एतासाम्
स०	एतस्याम्	,,–,,	एतासु

पुंलिङ्ग

किम्–कौन, क्या

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	कः	कौ	के
द्वि०	कम्	,,	कान्
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः
च०	कस्मै	,,	केभ्यः
पं०	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः

ष०	कस्य	कयोः	केषाम्
स०	कस्मिन्	,,	केषु

किम् शब्द के रूपों के साथ कुछ अन्य शब्द जोड़ देने से
प्रकार रूप बनते हैं:—

कः अपि=कोऽपि।
कः चित्=कश्चित्।
कः चन=कश्चन इत्यादि।

नपुंसकलिङ्ग

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	किम्	के	कानि

द्वितीया प्रथमावत्।
शेषं पुंवत्।

स्त्रीलिङ्ग

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	का	के	काः
द्वि०	काम्	के	काः

तृ०	कया	काभ्याम्	काभिः
च०	कस्यै	,,	काभ्यः
पं०	कस्याः	,,	,,
ष०	,,	कयोः	कासाम्
स०	कस्याम्	,,	कासु

पुंलिङ्ग

इदम्—यह

	ए०व०	द्वि०व०	ब०व०
प्र०	अयम्	इमौ	इमे
द्वि०	इमम्—एनम्	,,—एनौ	इमान्—एनान्
तृ०	अनेन—एनेन	आभ्याम्	एभिः
च०	अस्मै	,,	एभ्यः
पं०	अस्मात्	,,	,,
ष०	अस्य	अनयोः—एनयोः	एषाम्
स०	अस्मिन्	,, — ,,	एषु

———

आज्ञा—लोट्

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	पठतु-पठतात्	पठताम्	पठन्तु
म०	पठ—,,	पठतम्	पठत
उ०	पठानि	पठाव	पठाम

विधि-लिङ्

प्र०	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
म०	पठेः	पठेतम्	पठेत
उ०	पठेयम्	पठेव	पठेम

अनद्यतन भूत—लङ्

प्र०	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
म०	अपठः	अपठतम्	अपठत
उ०	अपठम्	अपठाव	अपठाम

सामान्य भविष्य लृट्

प्र०	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
म०	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उ०	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

गम् (गच्छ्), वद्, दृश् (पश्य), त्यज्, भज्, प्रच्छ् (पृच्छ्), पत्, रक्ष्, वह्, वस्, निन्द्, तुष्, पीड् आदि धातुओं के रूप पठ् के समान ही होंगे।

आत्मनेपदी-लभ्-पाना

वर्तमान—लट्

प्र०	लभते	लभेते	लभन्ते
म०	लभसे	लभेथे	लभध्वे
उ०	लभे	लभावहे	लभामहे

आज्ञा—लोट्

प्र०	लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
म०	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
उ०	लभै	लभावहै	लभामहै

विधि—लिङ्

प्र०	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
म०	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
उ०	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

अनद्यतनभूत—लङ्

प्र०	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
म०	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
उ०	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

सामान्य भविष्य—लृट्

प्र०	लभिष्यते	लभिष्येते	लभिष्यन्ते
म०	लभिष्यसे	लभिष्येथे	लभिष्यध्वे
उ०	लभिष्ये	लभिष्यावहे	लभिष्यामहे

रम्, वृध् [बढ़ें], शुभ् [शोभ्], ईक्ष्, क्षम्, चेष्ट्, वन्द्, कम्प, याच् आदि आत्मनेपदी धातुओं के रूप लभ् के समान चलते हैं।

नी [नय], पच्, वप्, हृ, यज् आदि धातुएँ उभय पदी हैं।

[२] अदादिगण

परस्मैपदी—अस्—होना

वर्तमान—लट्

प्र०	अस्ति	स्तः	सन्ति
म०	असि	स्थः	स्थ
उ०	अस्मि	स्वः	स्मः

आज्ञा लोट्

प्र०	अस्तु-स्तात्	स्ताम्	सन्तु
म०	एधि ,,	स्तम्	स्त
उ०	असानि	असाव	असाम

विधि-लिङ्

स्यात्	स्याताम्	स्युः
स्याः	स्यातम्	स्यात
स्याम्	स्याव	स्याम

अनद्यतन—भूत

आसीत्	आस्ताम्	आसन्

आसीः	आस्तम्	आस्त
आसम्	आस्व	आस्म

सामान्य भविष्य-लृट्

भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

[३] जुहोत्यादि गण

परस्मैपदी—दा-देना

वर्तमान—लट्

प्र०	ददाति	दत्तः	ददति
म०	ददासि	दत्थः	दत्थ
उ०	ददामि	दद्वः	दद्मः

आज्ञा—लोट्

प्र०	ददातु-दत्तात्	दत्ताम्	ददतु
म०	देहि-दत्तात्	दत्तम्	दत्त
उ०	ददानि	ददाव	ददाम

विधि—लिङ्

प्र० दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
म० दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उ० दद्याम्	दद्याव	दद्याम

अनद्यतन भूत—लङ्

प्र० अददात्	अदत्ताम्	अददुः
म० अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उ० अददाम्	अदद्व	अदद्म

सामान्य भविष्य—लृट्

दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति
दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ
दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

(४) दिवादिगण

परस्मैपदी—नृत्—नाचना

प्र० नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
म० नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उ० नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

आसीः	आस्तम्	आस्त
आसम्	आस्व	आस्म

सामान्य भविष्य-लृट्

भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

[३] जुहोत्यादि गण

परस्मैपदी—दा—देना

वर्तमान—लट्

प्र०	ददाति	दत्तः	ददति
म०	ददासि	दत्थः	दत्थ
उ०	ददामि	दद्वः	दद्मः

आज्ञा—लोट्

प्र०	ददातु-दत्तात्	दत्ताम्	ददतु
म०	देहि-दत्तात्	दत्तम्	दत्त
उ०	ददानि	ददाव	ददाम

विधि—लिङ्

प्र० दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
म० दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उ० दद्याम्	दद्याव	दद्याम

अनद्यतन भूत—लङ्

प्र० अददात्	अदत्ताम्	अददुः
म० अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उ० अददाम्	अदद्व	अदद्म

सामान्य भविष्य—लृट्

दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति
दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ
दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

(४) दिवादिगण
परस्मैपदी—नृत् नाचना

प्र० नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
म० नृत्यसि	नृत्यथः	

सामान्य भविष्य—लृट्

प्र०	मंस्यते	मंस्येते	मंस्यन्ते
म०	मंस्यसे	मंस्येथे	मंस्यध्वे
उ०	मंस्ये	मंस्यावहे	मंस्यामहे

युध्, जन् (जा), विद्, इत्यादि धातुओं के रूप मन्, के समान चलते हैं। जैसे—

युध्यते, जायते, विद्यते इत्यादि।

(५) स्वादिगण

परस्मैपदी श्रु—सुनना

वर्तमान—लट्

प्र०	श्रृणोति	श्रृणुतः	श्रृण्वन्ति
म०	श्रृणोषि	श्रृणुथः	श्रृणुथ
उ०	श्रृणोमि	श्रृणुवः श्रृण्वः	श्रृणुमः श्रृण्मः

आज्ञा—लोट्

प्र०	श्रृणोतु	श्रृणुताम्	श्रृण्वन्तु
म०	श्रृणु	श्रृणुतम्	श्रृणुत
उ०	श्रृणवानि	श्रृणवाव	श्रृणवाम

विधि—लिङ्

प्र०	शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयुः
म०	शृणुयाः	शृणुयातम्	शृणुयात
उ०	शृणुयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम

अनद्यतन भूत लङ्

प्र०	अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृण्वन्
म०	अशृणोः	अशृणुतम्	अशृणुत
उ०	अशृणवम्	अशृणुव–अशृण्व	अशृणुम–अशृण्म

सामान्य भविष्य लृट्

प्र०	श्रोष्यति	श्रोष्यतः	श्रोष्यन्ति
म०	श्रोष्यसि	श्रोष्यथः	श्रोष्यथ
उ०	श्रोष्यामि	श्रोष्यावः	श्रोष्यामः

(६) तुदादिगण

परस्मैपदी प्रच्छ्—पूछना

वर्तमान—लट्

प्र०	पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति

म०	पृच्छसि	पृच्छथः	पृच्छथ
उ०	पृच्छामि	पृच्छावः	पृच्छामः

आज्ञा—लोट्

प्र०	पृच्छतु	पृच्छताम्	पृच्छन्तु
म०	पृच्छ	पृच्छतम्	पृच्छत
उ०	पृच्छानि	पृच्छाव	पृच्छाम

विधि—लिङ्

प्र०	पृच्छेत्	पृच्छेताम्	पृच्छेयुः
म०	पृच्छेः	पृच्छेतम्	पृच्छेत
उ०	पृच्छेयम्	पृच्छेव	पृच्छेम

अनद्यतन भूत—लङ्

प्र०	अपृच्छत्	अपृच्छताम्	अपृच्छन्
म०	अपृच्छः	अपृच्छतम्	अपृच्छत
उ०	अपृच्छम्	अपृच्छाव	अपृच्छाम

सामान्य भविष्य – लृट्

प्र०	प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यतः	प्रक्ष्यन्ति
म०	प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथः	प्रक्ष्यथ
उ०	प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्यावः	प्रक्ष्यामः

लिख, विश्, दिश् (देना), स्पृश्, सृज्, इष् (इच्छा करना), सिच्, मुच्, इन धातुओं के रूप भी प्रच्छ् के समान चलेंगे।

(७) रुधादिगण

परस्मैपदी भञ्ज्—तोड़ना

वर्तमान- लट्

प्र०	भनक्ति	भङ्क्तः	भञ्जन्ति
म०	भनक्षि	भङ्क्थः	भङ्क्थ
उ०	भनज्मि	भञ्ज्वः	भञ्ज्मः

आज्ञा-लोट्

प्र०	भनक्तु, भङ्क्तात्	भङ्क्ताम्	भञ्जन्तु
म०	भङ्ग्धि, ,,	भङ्क्तम्	भङ्क्त
उ०	भनजानि	भनजाव	भनजाम

विधि-लिङ्

प्र०	भञ्ज्यात्	भञ्ज्याताम्	भञ्ज्युः
म०	भञ्ज्याः	भञ्ज्यातम्	भञ्ज्यात
उ०	भञ्ज्याम्	भञ्ज्याव	भञ्ज्याम

अनद्यतन-भूत-लङ्

प्र०	अभनक्	अभङ्क्ताम्	अभञ्जन्
म०	अभनक्	अभङ्क्तम्	अभङ्क्त
उ०	अभनजम्	अभञ्ज्व	अभञ्ज्म

सामान्य भविष्य—लृट्

प्र०	भङ्क्ष्यति	भङ्क्ष्यतः	भङ्क्ष्यन्ति
म०	भङ्क्ष्यसि	भङ्क्ष्यथः	भङ्क्ष्यथ
उ०	भङ्क्ष्यामि	भङ्क्ष्यावः	भङ्क्ष्यामः

(८) तनादिगण

परस्मैपदी-कृ—करना

वर्तमान—लट्

प्र०	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
म०	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उ०	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

आज्ञा—लोट्

प्र०	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
म०	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उ०	करवाणि	करवाव	करवाम

विधि लिङ्

प्र०	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
म०	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उ०	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

अनद्यतनभूत लङ्

प्र०	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
म०	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उ०	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

सामान्य भविष्य—लृट्

प्र०	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
म०	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उ०	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

अनद्यतन भूत—लङ्

प्र०	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
म०	अकथयः	अकथयतम्	अकथयत
उ०	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

सामान्य भविष्य—लृट्

प्र०	कथयिष्यति	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति
म०	कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ
उ०	कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः

आत्मने पद

अर्थ्—माँगना

वर्तमान—लट्

प्र०	अर्थयते	अर्थयेते	अर्थयन्ते
म०	अर्थयसे	अर्थयेथे	अर्थयध्वे
उ०	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे